

Історія

УДК 94(477.8):904«09/12»

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18397097>**Типологія давньоруських поселень Середнього Подністров'я X-XIII ст.****Луцик Денис Олегович,**

аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і
правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський Національний університет
імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна,
<https://orcid.org/0009-0005-1817-3721>

Прийнято: 14.01.2026 | Опубліковано: 28.01.2026

Анотація. У статті зосереджено увагу на типології, внутрішній структурі та історичному формуванні й розвитку поселенської структури Середнього Подністров'я протягом X-XIII ст. крізь призму соціально-економічного та політичного розвитку Києворуської держави. Також наголошено, що заселення слов'янами території регіону відбувалося із використанням наявних раніше поселенських структур. Зокрема, археологічні дослідження виявили артефакти трипільської культури та скіфських часів.

Мета роботи полягає у тому, щоб, спираючись на наявні історичні та археологічні дослідження, систематизувати типи давньоруських поселень Середньої Наддніпряниці (городища, селища, міста) та проаналізувати їх функціональне значення як фортифікаційних, ремісничих, торгівельних та культурних центрів. Наголошено на ролі та місці Бакоти у розвитку регіону.

Основу методології склали критичний аналіз джерел та історіографічної бази, а також компаративний підхід та метод аналогій, що

дозволило опукло поглянути на процес заселення Середньої Наддніпрянщини у період Києворуської держави та окреслити подальшу роль регіону у процесах державотворення.

У результатах висвітлено поселенську структуру Середнього Подністров'я як тривалий та динамічний процес взаємодії політичних чинників, природних умов та міграційних процесів. Наголошено, що заселення регіону слов'янськими племенами пройшло шлях від ранніх слов'янських общин, представлених археологічною черняхівською культурою, до складних урбаністичних конгломерацій раннього Середньовіччя; від поселень на берегах річок неподалік більш ранніх населених пунктів до оформлення складних соціально-економічних та політичних міських утворень. Підтверджено безперервність перебування у регіоні осідлого населення протягом досліджуваного періоду. Підтримано думку про два етапи освоєння регіону. Проаналізовано усталену структуру давньоруського поселення із дитинцем, посадом та навколишніми селищами. Археологічні знахідки підтверджують високий рівень ремісничого та сільськогосподарського розвитку, що спростовує усталене бачення поселень Середнього Подністров'я лише як оборонних фортифікаційних споруд.

У висновках вказано, що структура тогочасних поселень свідчить про поєднання різноманітних функцій, від оборонних до торгівельно-комунікаційних та релігійно-духовних. Окрім того, природні ресурси та ландшафти сприяли стабільності формування та розвитку поселенської структури Середнього Подністров'я протягом тривалого часу.

Ключові слова: городище, Києворуська держава, місто, поселенська структура, селище, Середнє Подністров'я.

Typology of Old Russian settlements in the Middle Dniester region in the 10th–13th centuries

Denys Lutsyk,

Postgraduate Student of the Department of Archaeology,

Special Historical and Legal Discipline,

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University,

Kamianets-Podilskyi, Ukraine, <https://orcid.org/0009-0005-1817-3721>

***Abstract.** The article focuses on the typology, internal structure and historical formation and development of the settlement structure of Middle Transnistria during the 10th-13th centuries. through the prism of the socio-economic and political development of the Kievan Rus' state. It is also emphasized that the settlement of the region by the Slavs took place using previously existing settlement structures. In particular, archaeological research has revealed artifacts of the Trypillian culture and Scythian times.*

***The purpose of the work** is to, based on existing historical and archaeological research, systematize the types of ancient Russian settlements of the Middle Dnieper region (fortresses, villages, cities) and analyze their functional significance as fortification, craft, trade and cultural centers. The role and place of Bakota in the development of the region is emphasized.*

***The methodology** was based on a critical analysis of sources and historiographical base, as well as a comparative approach and the method of analogies, which allowed us to take a convex look at the process of settlement of the Middle Dnieper region during the period of the Kievan Rus' state and outline the further role of the region in the processes of state formation.*

***The results** highlight the settlement structure of Middle Transnistria as a long and dynamic process of interaction of political factors, natural conditions and*

migration processes. It is emphasized that the settlement of the region by Slavic tribes went from early Slavic communities, represented by the archaeological Chernyakhiv culture, to complex urban conglomerations of the early Middle Ages; from settlements on the banks of rivers near earlier inhabited points to the formation of complex socio-economic and political urban formations. The continuity of the settled population in the region during the period under study is confirmed. The idea of two stages of the development of the region is supported. The established structure of the ancient Russian settlement with the detyntsem, posad and surrounding villages has been analyzed. Archaeological finds confirm the high level of craft and agricultural development, which refutes the established view of the settlements of the Middle Transnistria only as defensive fortifications.

***The conclusions** indicate that the structure of the settlements of that time indicates a combination of various functions, from defensive to trade-communication and religious-spiritual. In addition, natural resources and landscapes contributed to the stability of the formation and development of the settlement structure of the Middle Transnistria for a long time.*

***Keywords:** hillfort, Kievan Rus' state, city, settlement structure, village, Middle Transnistria.*

Постановка проблеми. Чіткі межі між різними типами поселень у давньоруський період були відсутні. Міста виконували роль центрів, де зосереджувалися представники феодалного стану, міські ремісники та дрібні торговці, які, поряд зі своїми основними заняттями, частково займалися сільським господарством і обслуговували вищі соціальні прошарки. Водночас міста мали стратегічне значення як оборонні пункти, що зумовлювало їх укріплений характер. Феодалні замки нерідко виконували функцію сторожових укріплень або укріплених центрів керування володіннями. Кожен населений пункт мав власну соціальну специфіку, яка визначала його

класифікацію та приналежність до певного типу поселень. Серед чотирьох основних типів давньоруських поселень села були неукріпленими. В них проживали смерди і особисто залежні від феодалів селяни. Решта поселень були захищені укріпленнями. У стародавній Русі всі укріплені поселення загалом називали «градами», причому ця назва не обов'язково відображала соціальну структуру, а радше підкреслювала наявність оборонних споруд, так званих «оград». Археологічні залишки таких укріплень прийнято називати городищами. Якщо місце стародавнього міста відоме, городища зазвичай отримують назви відповідно до встановленого історичного найменування цих поселень [1, с. 3].

У феодальній моделі суспільства структура поселень була організована відповідно до соціальних груп, які там проживали. У період Русі сформувалося чотири основних типи поселень, кожен із яких виконував специфічні функції та мав власну соціальну структуру. Перший тип становили неукріплені села, які були домівкою для особисто вільних общинників і селян, залежних від феодалів. Другий тип складався з укріплених дворів феодалів, також відомих як замки, де проживали їхні власники, представники вотчинної адміністрації та численна челядь. Третім типом були сторожові оборонні пункти, або гради, які слугували стратегічними об'єктами та місцем проживання представників військового стану. Четвертим і найрозвиненішим типом стали міста як центри ремісничої, торгівельної, політичної та культурної діяльності [2, с. 7].

Дослідження типології давньоруських поселень Середнього Подністров'я залишається актуальним через складність їхньої функціональної класифікації та динамічність соціально-економічного розвитку регіону. У Х–ХІІІ ст. межі між оборонними, адміністративними та господарськими пунктами були досить умовними. Проблема полягає у необхідності відійти від спрощеного сприйняття «градів» лише як фортифікацій і розглянути їх як багатоконпонентні структури. Наукове питання дослідження полягає у

визначенні того, як ландшафтні чинники та спадковість поселенських традицій вплинули на формування унікальної регіональної моделі розселення в межах Київоруської держави.

Постановка завдання і мета статті. Хоча чіткі межі між різними типами поселень зазвичай були доволі розмитими, саме в містах зосереджувалися представники феодального стану, міські ремісники та невеликі торговці. Останні, крім своїх основних занять, часто займалися сільським господарством, водночас задовольняючи потреби владної еліти. Це свідчить про соціально-економічну багатогранність поселень Русі та їхню тісну залежність від феодальної системи суспільного ладу. У даному контексті мова йде не про створення єдиної соціологічної моделі в цьому процесі, адже такої моделі фактично існувати не могло, а про визначення ключових факторів, що сприяли виникненню міст і мали більш-менш схожий прояв на всій території Давньоруської держави. Водночас слід враховувати закон нерівномірного розвитку. На основі наявного історико-археологічного матеріалу необхідно узагальнити наявні напрацювання, пов'язані із розробкою теми та окреслити перспективи подальших досліджень, що і визначає мету нашої статті. Отож, *мета статті*: на основі системного аналізу археологічних та історичних джерел класифікувати типи поселень Середнього Подністров'я X–XIII ст. та розкрити їхню багатофункціональну роль у державотворчих процесах. *Завдання*:

- 1) охарактеризувати етапи формування поселенської мережі;
- 2) визначити соціально-економічні функції городищ, селищ та міст;
- 3) з'ясувати значення природно-географічного фактору у виборі місць для поселень.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному переосмисленні функціонального призначення поселень Середнього Подністров'я X–XIII ст. На основі систематизації археологічних та історичних даних автором доведено

безперервність поселенської структури регіону, що спростовує тезу про депопуляцію Пониззя у XI ст. під тиском кочовиків. Обґрунтовано концепцію ретилізації (вторинного використання) давніших фортифікаційних споруд попередніх епох як стратегічної особливості давньоруського містобудування в регіоні. Запропоновано оновлену модель соціально-економічного розвитку городищ не лише як фортець, а як повноцінних торгівельно-ремісничих конгломератів, що підтверджується наявністю маркерів міської культури у сільських контекстах. Визначено ключову роль Бакоти як адміністративного центру, що інтегрував у собі політичну владу, економічні важелі впливу та духовне значення у тогочасних умовах.

Методологія. У статті застосовано комплексний підхід. Картографічний метод дозволив простежити динаміку розселення, а компаративний аналіз допоміг порівняти структуру подністровських поселень із загальноруськими тенденціями. Використання ретроспективного методу допомогло виявити тяглість поселенських традицій від більш ранніх епох до давньоруського часу.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукове зацікавлення та перші археологічні розвідки, пов'язані із дослідженням Середнього Подністров'я, розпочалися ще в останній третині XIX ст. Тодішні напрацювання заклали підвалини історико-археологічного вивчення регіону. Спираючись на теоретико-практичні праці П. Толочка і В. Довженка [2; 1], ми зупинилися на соціальній типології та ієрархічній структурі давньоруських поселень. За розробками І. Винокура та П. Горішнього розглянули специфіку «гнізд»-поселень [3]. Фундаментальні праці О. Баженова та С. Маярчака стали основою для спростування поглядів щодо спустошення Середнього Подністров'я після XI ст. А також усталеного розуміння заселення Пониззя переважно як оборонних рубежів [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Окрім того, завдяки їхнім напрацюванням та також розробкам М. Кучери [10; 11], ми простежуємо тяглість заселення регіону від більш давніх часів і до активного розвитку в

часи галицького і Галицько-Волинського князівства. Детальніше розглянути структуру поселень та повсякдення населення можливо завдяки працям І. Возного, І. Готуна, Б. Звіздецького, С. Пивоварова, М. Ільківа, В. Калініченка [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. І. Старенький та Є. Левінзон виклали результати археологічних розвідок на Середньому Дністрі протягом 2009-2019 рр. [19]. Також цікавою є їхня стаття про багатошарові поселення в околицях сіл Бакота і Баговиця [20]. Скельно-печерні пам'ятки Дністровського каньйону, історія їх вивчення та функціональне призначення, описані у праці П. Нечитайла та Б. Рідуша [21]. П. Нечитайло, Ю. Долженко, І. Старенький, П. Болтанюк, Т. Горбняк у своїй статті описали результати археологічних досліджень поховання другої половини XII – першої половини XIII ст. Бакотського скельного монастиря [22]. С. Семенчук на основі вивчення двох типів поховального обряду вивчав сакральний світогляд населення досліджуваного регіону у IX-XIII ст. [23].

Проте більшість як фундаментальних наукових студій, так і вузькоспеціалізованих статей, зосереджені на описовому аналізі окремих пам'яток. Тоді як комплексна типологія з урахуванням новітніх знахідок останнього десятиліття потребує уточнення.

Виклад основного матеріалу. Землі Середнього Подністров'я IX-XIII ст. мали особливу роль в історії Русі, а потім і Галицького і Галицького-Волинського князівств [3, с. 8].

Феодалізація величезної держави мала локальний характер, відбувалася через взаємодію зустрічних процесів і була більш увиразненою в центральних регіонах країни або окремих земель порівняно з периферійними областями. Не дивно, що саме ці центральні регіони швидше заповнювалися містами, а темпи їх утворення значно перевищували такі ж показники на околицях. Також неоднорідність природно-географічних і відповідно господарських умов життя певною мірою впливала на розвиток міської структури. Втім, у процесі

слов'янського містобудування цей фактор не мав визначального значення [2, с. 7].

Історія Русі, від її зародження до трансформаційних змін середини XIII ст., не втрачає дослідницької уваги у науковій спільноті. Зазвичай дослідники схиляються до думки, що цей період був природним і поступальним процесом становлення та розвитку феодального суспільства та економічної системи, що загалом відповідала аналогічним процесам у більшості регіонів Європи [17, с. 4]. Водночас постає необхідність глибшого й системного осмислення особливостей структури поселень та соціального призначення давньоруських городищ XII-XIII ст. Середнього Подністров'я, виходячи за межі традиційного розгляду їх виключно як оборонних фортець.

Як зазначають І. Винокур і П. Горішній, «(...) у Середньому Подністров'ї, як і у інших суміжних землях Правобережної України, протягом VIII-IX ст. в процесі дальшого соціально-економічного розвитку територіально-сусідської общини відбувалася подальша концентрація населення на селищах, які розташовувалися окремими групами або «гніздами». Водночас набувають значного поширення укріплення поселення – городища. При наявності городищ навколишні селища, як правило, тяжіють до них» [3, с. 35]. У VIII-IX ст. суттєво зросла кількість «гнізд». Серед них і новий тип селища – мала сім'я. Також «(...) з'являються общинні центри більш складної структури, городища-святилища і пам'ятки інших типів (...)» [3, с. 35-36]. Їхня структура була напряму пов'язана із функціями найближчих адміністративних і військових центрів. Частина з них займалася торгівлею, інші могли бути адміністративними центрами для кількох таких «гнізд». Використовуючи компаративний підхід, І. Винокур і П. Горішній роблять припущення, що на території кількох районів Хмельниччини могли розташовуватися 34-35 гнізд-общин, кожне з яких займало біля 70 м² [3, с. 37].

Давньоруські городища IX-XIII ст. були складним і динамічним типом поселень, які в своїй структурі відображали тогочасну соціальну ієрархію. Вони поділялися на укріпленій адміністративно-елітний дитинець і економічний посад. Ці поселення виконували багатофункціональну роль у суспільстві: слугували військово-оборонними фортецями, адміністративними резиденціями, центрами ремесла й торгівлі, а також важливими релігійними осередками. Їхній розвиток є яскравим історико-культурним та археологічним свідченням становлення міських структур та поглиблення феодальних відносин у добу Русі.

Дослідження давньоруських городищ потребує комплексного підходу, що включає аналіз писемних джерел, епіграфічних пам'яток, археологічних знахідок, а також використання даних допоміжних історичних дисциплін. Важливу роль у цьому відіграють також матеріали з етнографії, лінгвістики та інших споріднених гуманітарних наук. Більшість інформації про давньоруські «гради» міститься в Іпатіївському, Лаврентіївському та Новгородських літописах. В усіх літописних зводах і супровідних писемних джерелах згадується 271 місто. Зокрема, до IX-X ст. віднесено 25 міст, до XI ст. – 64, до XII ст. – 135, а до XIII ст. – 47. Втім, завдяки сучасним археологічним розкопкам кількість відомих міст X-XIII ст., уточнених за писемними джерелами, значно зросла. Варто підкреслити, що окремі міста, які згадуються в літописах і документах лише у другій половині XIII-XIV ст., насправді існували набагато раніше, що підтверджується археологічними дослідженнями. Згідно з підрахунками А. Кузи, на сьогодні ідентифіковано 414 укріплених поселень із культурним нашаруванням X-XIII ст., інформація про які збереглася в писемних джерелах.

Археологічні дослідження дали змогу А. Кузі проаналізувати на території Давньої Русі 1395 укріплених поселень X-XIII століть. В іншій його праці згадується вже 1397 таких поселень того ж періоду, які систематизовані

у спеціальному списку та позначені на карті. Втім, при класифікації городищ за ступенем археологічного вивчення враховано саме 1395 об'єктів. На думку вченого, на цей час зібрано переважну більшість даних про давньоруські укріплені поселення X–XIII століть. Хоча в майбутньому їхня кількість може збільшитися завдяки новим дослідженням, радикально змінити загальну картину буде складно. А. Куза поділяв городища за ступенем дослідженості на чотири групи: першими йшли ті, що були стаціонарно досліджені на значних площах (236 об'єктів або 16,9%); далі ті, що досліджені розвідковими розкопками та шурфуванням (626 об'єктів або 44,9%); третю групу становили ті, які вивчалися без цілеспрямованих розкопок культурного шару (458 об'єктів або 32,8%); останню групу сформували поселення із недостатньо чітко визначеними культурно-хронологічними характеристиками (75 об'єктів або 5,4%). Науковець справедливо зазначав, що присутність у дослідженнях вагомий кількості пам'яток із перших двох груп суттєво підсилює інформаційну цінність наявних джерел. Зараз до наукового обігу вже введені практично всі відомі на сьогодні джерела. Основним завданням для сучасних дослідників залишається максимально ефективно використання цих матеріалів, а також ґрунтовне визначення меж їхньої інформативності [24, с. 76, 78].

На сучасному етапі досліджень, актуальною залишається концепція, запропонована М. Кучерою, стосовно структури укріплень та характеру забудови давньоруських городищ. Учений класифікував вали як головний елемент фортифікаційних споруд, поділяючи їх на два типи: насипи з залишками дерев'яних конструкцій (зрубного або стовпового типу) і земляні вали без спеціальних конструктивних елементів. Згідно з його спостереженнями, зрубна конструкція укріплень є більш удосконаленим варіантом у порівнянні зі стовповою, як з архітектурної, так і з оборонної точок зору. В межах цієї типології він також розглянув різновиди зрубних конструкцій відповідно до їх планувальної схеми. Наземні частини стін мали

конструкцію, яка повторювала будову валів, зрубну чи стовпову. Значною мірою завдяки розкопкам на великій площі стали можливими визначення ступеню забудови городищ і типології їх планування. Виявлені схеми планування включають шахово-рядовий (або подвірно-рядовий), рядовий (кільцевий і лінійний) типи, а також варіанти з хаотичною забудовою без вираженої структури. Однак зазначені схеми не завжди свідчать про соціальну стратифікацію населення. Характер розташування житлово-господарських комплексів значною мірою залежав від форми укріплень, загальної площі городища та інших топографічних особливостей місцевості [24, с. 80].

Зокрема, протягом 1988-1990 рр. експедиція Інституту археології України провела дослідження земляних валів Середнього Подністров'я, які відомі в «Траянові вали». Вони розташовані в трьох основних місцях: на правому березі нижньої течії річки Збруч у Тернопільській області, у межиріччі Збруча й Смотрича та Тернави й Смотрича в Хмельницькій області, а також у межиріччі Дністра й Прута на території Чернівецької області. За результатами роботи експедиції було створено їхні плани, визначено стан збереження та особливості будови, а також зібрано матеріали, які уточнюють їх хронологію. Також було з'ясовано, що археологічні пам'ятки являють собою різні типи оборонних споруд. Зважаючи на це, насамперед варто звернути увагу на найбільш поширений і потужний тип валів, який, власне, найбільше відповідає назві «Траянових» валів Середнього Подністров'я. До цієї категорії належать шість валів, розташованих на правому березі нижньої течії Збруча, один вал у межиріччі Збруча та Смотрича, а також два вали в межиріччі Дністра й Прута. Загалом, між валами не виявлено якогось логічного взаємозв'язку. Вони розташовані досить-таки далеко один від одного і, ймовірно, функціонували автономно. Три з них призначалися для захисту із північного сходу; Росошанський вал захищав південний схід. Загалом усі вони боронили Середнє Подністров'я, включно із межиріччям Дністра і Прута. За

допомогою археологічних розкопок також вдалося виявити культурний шар давньоруського селища XII-XIII ст., яке переважно було розміщене на внутрішньому боці валу. На думку дослідників, вали мали ще племінне походження, тобто були збудовані у додержавний період. Цій гіпотезі не суперечить і технологія будівництва валів. Окрім того, вони захищали локальні території, а не охоплювали увесь периметр. Історико-археологічні дані свідчать про те, що вали використовувалися місцевими племенами для захисту від скіфів. На території ще кількох валів виявлено селище черняхівської культури. Також є літературні згадки про «Траянові вали» на правому березі Дністра у м. Хотині і с. Гордівці Чернівецької області. Хотинський вал переривається городищем, яке існувало ще до його будівництва. Він також багатий на різноманітні археологічні знахідки часів трипільської культури, ранньозалізного віку та давньоруську кераміку XII-XIII ст. [10, с. 51-53].

О. Баженов, спираючись на Л. Михайлину, вказує на численне заселення території Середнього Подністров'я до X ст. Це було слов'янське плем'я, яке мало свої центри ще до кінця XI с. Однак, під натиском частих набігів печенігів воно змушене було мігрувати на Волинь і далі. На думку П. Раппопорта, давньоруське населення наприкінці XI ст. полишало не лише поселення, що межували зі степом, а й інші, навіть віддалені і укріплені осередки. Тоді як масове будівництво городищ Пониззя у часі співпадає із входженням його до Галицького князівства. Тривалий час, за археологічними даними, лівий берег Дністра вважався не дуже багатим на городища IX-XI ст, якщо порівнювати їх із кількістю таких поселень у XII-XIII ст. Однак сучасні археологічні дослідження доводять, що протягом IX-XIII ст. на цих теренах і активно діяла, і будувалася низка городищ. Тоді як зруйновані городища IX-XI ст. відбудовувалися і продовжували свій розвиток. Що є свідченням осідлості населення тривалий час і що нікуди воно насправді не тікало. Ба більше, з кінця X ст. навіть спостерігалось активне будівництво оборонних споруд задля

зупинки виснажливих набігів кочовиків, захисту населення та торгового шляху по Дністру. Городища як оборонні пункти, почали активно розбудовувати за князювання Володимира. Сторожові городища були започатковані з 989 р. і процес будівництва тривав на Пониззі до XIII ст. На лівому березі Дністра археологам вдалося виявити 34 городища і до 40 відкритих селищ. Ймовірно, ще може бути понад 20 селищ, які у силу різних обставин недоступні для вивчення. О. Баженов ділить історію освоєння Середнього Подністров'я на два періоди: IX-XI ст. (поступова колонізація, створення оборонної лінії у складі Русі); XII-XIII ст. (входження до Галицького і потім до Галицько-Волинського князівства). У межах середньої течії Дністра давньоруські городища датовані ще VIII ст. Зокрема, йдеться про понад 120 городищ Верхнього Попруття. На разі на лівому березі Дністра можна вести мову про давньоруські городища XI ст., а більш ранні пам'ятки маловивчені. Централізоване будівництво по обидва береги річки розпочалося у X-XI ст. [5; 6].

Необхідно наголосити, що, за С. Маярчаком, слов'янські пам'ятки IX-X ст. на Правобережжі представлені Лука-Райковецькою археологічною культурою з незначними локальними відмінностями. Наприклад, для керамічних знахідок на теренах Середнього Придністров'я характерні домішки піриту [7, с. 5]. Хоча загалом для матеріальної культури Середнього Подністров'я були притаманні усі ті риси, що й загалом іншим землям Русі.

Перші давньоруські городища Середнього Подністров'я були описані ще наприкінці XIX ст.: Великий Карабчіїв, Карачківці, Малинівці, Привороття-Друге, Проскурівка. Біля села Карачківці В. Антоновичем у 1883 р. було розкопано 11 курганів могильника поблизу городища XI-XIII ст. Також були продовжені розкопки Бакотського печерного монастиря, який діяв ще з початку XI-XII ст. К. Пуласький у ці ж роки займався вивченням городищ Великий Карабчіїв, Вербична, Скипче. Знайдені старожитності дозволили йому зробити припущення, що городища свого часу були містами, зруйновані татарами. Були

й інші дослідження давньоруських пам'яток. Але вони радше мали епізодичний характер, аніж цілісну структуру. Системне вивчення регіону на предмет дослідження давньоруських пам'яток розпочалося після Другої світової війни. Найбільш дослідженою є берегова смуга Дністра та берегові смуги його приток у нижній течії. Нерівномірність вивчення варто враховувати при реконструкціях та інтерпретаціях результатів досліджень [7, с. 6-7].

С. Маярчак виокремлює два типи давньоруських поселень Середнього Подністров'я. Під «поселенням» науковець має на увазі «(...) локалізовану територію, що містить культурні залишки більш-менш тривалого проживання на ній людей у певний історичний період» [7, с. 11]. Серед таких населених пунктів йдеться про городища – поселення, що мають ознаки зовнішніх укріплень, таких як рови та вали, а також селища, без вказаних ознак. Прикметно, що низка давньоруських поселень була закладена на місць більш ранніх городищ (Городиська, Карачківці). С. Маярчак наводить дані про 30 городищ і 98 селищ IX-XIII ст. на лівому березі Середнього Подністров'я [7, с. 11]. Загалом, за висновками М. Кучери, поширені у давньоруський період укріплення з кількома рядами оборони є свідченням використання слов'янами залишків поселень більш ранніх історичних періодів. Відповідно до кількості оборонних ліній, городища поділяють на прості або одноструктурні та складні або багатоструктурні. Серед складних відомі: Городисько, Пижівка, Подільське, Привороття-Друге. На їх території знайдено, окрім давньоруських пам'яток, матеріали, пов'язані з трипільською культурою та раннім залізним віком. Городища Лівобережжя Середнього Подністров'я IX-XIII ст. є одноструктурними [7, с. 285].

Поселенська структура формувалася у два етапи. Протягом IX-XI ст. були закладені перші слов'янські укріплення та незначна кількість поселень та, відповідно, чисельність населення. Протягом XII-XIII ст. стрибкоподібно зросла кількість поселень, особливо селищ (21 городище, 65 селищ). Така

концентрація населення спонукала й до адміністративно-територіальної організації суспільства. Давньоруські поселення були розміщені на берегах річок та струмків (Брага, Велика Слобідка). Більшість городищ IX-XIII ст. були розташовані на високих мисах, що загалом притаманно Південно-Руським поселенням. Тобто, йдеться про максимально ефективне використання ландшафту для захисту своєї території та зменшення часу і затрат для його укріплення. Городища переважно є залишками укріплень, що свого часу виконували низку важливих соціально-економічних функцій. Насамперед, це були фортеці, які слугували для захисту осілого люду від кочовиків. Також вони були контрольними пунктами Дністровського водного шляху (Гарячинці, Гринчук, Устя). Ймовірно, що Бакота, Великокарабчіївське, Карачківцецьке городища і Міцівці були залишками міст [7, с. 14].

Через недостатню кількість археологічного матеріалу досить складно чітко інтерпретувати соціальні функції виявлених городищ регіону. Але, зважаючи на наявні матеріали та географію розташування й ландшафт, можна сказати, що такі городища як Гарячинці, Гринчук, Стара Ушиця, Устя виконували роль фортець [8, с. 288]. А, наприклад, городище Устя, зважаючи на розміри його дитинця у 6,5 га і великий посад, було ще й центром ремесла і торгівлі. Тоді як кільцевидне городище біля села Ушиця можна тлумачити як замський князівський замок, який був розташований неподалік давньоруського міста Ушиця. Також про рід занять місцевого населення можна судити із великої кількості знайденої кераміки, виготовленої за допомогою вдосконаленого гончарного кола. Випал такого посуду проводився в гончарних горнах, знайдених у Васильєві та Луці-Врублівцецькій. Окрім кераміки, археологічні знахідки містять і вироби із заліза. Зокрема, на поселенні Рудківці знайдено наральник. У Городку знайшли частини стріл, які були поширені протягом XI-XIII ст. У Бакоті ще наприкінці 1960-х рр. знайшли залізні ножиці і сокиру, а у Вільховцях – ніжик. У напівземлянці в Городку цікавою знахідкою

є жорновий камінь з отвором по центру та діаметром 70 см. Розкопуючи сільські поселення у Городку та Бакоті, археологи віднайшли скляні наручні браслети. Тривалий час вважалося, що такі прикраси мали лише жителями міст [25, с. 103-105].

На правому березі Дністра, на території сучасної Буковини, вдалося зафіксувати понад 120 пам'яток давньоруського періоду. Попри те, що більшість міст тут з X ст. втратили свій статус, життя продовжувалося. Від цього часу була започаткована Попрутська оборонна лінія. Її остаточно сформували на середину XII ст. галицькі князі. Серед давньоруських городищ на правому березі Дністра відомі: « (...) Баламутівське (IX-X ст.), Добринівське (VIII-X ст.), Митківське (X ст.) городища Заставницького району, Ломачинське (IX ст.) городище Сокирянського району та Перебитківське городище (X ст.) Хотинського району Чернівецької області. З них Ломачинське, Митківське, Перебитківське, Рухотинське (X-XI ст.)» [5]. Зазвичай до городищ тяжіли ще кілька селищ, розташованих неподалік, на території яких археолог знаходять чимало кераміки, напівземлянкових жител та низку інших господарських споруд і начиння. Тоді як для території городищ притаманна наявність як дерев'яних зрубів-огорож, так і довгих наземних будинків, житлово-господарських зрубів й ремісничих майстерень, торгових площ [5].

Окремо варто згадати Бакоту, яке стало політичним центром Пониззя у XIII ст. Зростанню важливості Бакоти сприяла низка факторів. По-перше, це природно-географічне розташування у родючій та великій долині. Відповідно, була можливість для проживання та харчування відносно значної кількості населення. По-друге, місце розташування фактично у центрі регіону ставало перевагою у адміністративно-політичному управлінні. По-третє, наявність та функціонування впливового релігійного центру позитивно впливало, як ба зараз сказали, на імідж і бекграунд цього населеного пункту, його брендівість. По-четверте, розташування на березі Дністра, який був важливим

торгівельним і логістичним маршрутом. До того ж. тут був і брід через річку, що також надавало суттєвих комунікаційних переваг [9, с. 92-94].

Загалом, збільшення кількості городищ і їх розвиток до статусу середньовічного міста особливо прискорився з XIII ст., тобто коли галицькі князі прагнули окреслити свої володіння та посилити їхній статус. Міста поставали зазвичай у землеробських районах, базуючись на давньоруських поселеннях (Василів, Хотин). Або ж виростали із військових фортець, які будували галицькі князі для захисту насамперед торговельних шляхів. Прикметно, що міста формувалися з прив'язкою до важливих водних артерій, біля бродів та переправ. Сама структура міста складалася із дитинця та посаду. На околицях розміщувалися феодальні двори. Селища, що також були частиною міської конгломерації. За даними археології, торгово-ремісничі посади-общини як важливі складові тогочасного міста, мали свою визначену територію, об'єднання-братчини, що гуртувалися навколо храмової архітектури. Забудовувалися такі посади переважно помешканнями ремісників. Унаслідок соціальної диференціації з часом у посадах поставали садиби заможних купців, великих землевласників та інших статусних людей [12, с. 317].

Структура та типологія давньоруських поселень Середнього Подністров'я X-XIII ст. є прикладом тривалих та складних процесів розвитку регіону, від часів трипільської культури та раннього залізного віку, до перетворення його на один із потужних центрів Києворуської держави.

Висновки. У результаті проведеного дослідження типології та структури поселень Середнього Подністров'я X-XIII ст. зроблено такі висновки. Поселенська мережа Середнього Подністров'я у досліджуваний період сформувалася та розвинулася унаслідок взаємопов'язаності низки факторів. Серед яких, у першу чергу, є природні ресурси та ландшафти, специфіка економічного розвитку, політичні чинники та зовнішні загрози. Слов'янське

населення регіону протягом століть протидіяло набігам кочовиків зі Степу, розвивало фортифікаційні споруди, ремесла, сільське господарство, торгівлю. Важливим був регіон і з погляду розвитку духовно-релігійної культури. Особливе місце належало Бакоті як центру політичного, економічного та культурного життя. Середнє Подністров'я увійшло в історію не лише як форпост південно-західних меж Києворуської держави, а і як важливе місце торговельних шляхів та логістичних комунікацій.

Отже, йдеться про багатofакторність формування поселенської мережі регіону в окреслений період; функціональну еволюцію; регіональне лідерство Бакоти; соціальну та оборонну тяглість заселення краю.

Подальші перспективи досліджень вбачаємо у залученні до археологічного вивчення регіону новітніх технологій (ГІС-моделювання, дистанційне зондування Lidar), що значно збагатить джерельну базу та надасть матеріал для подальших реконструкцій і інтерпретацій історико-археологічних гіпотез. Зокрема, що стосується виявлення потенційних поселень у важкодоступних зонах.

Список використаних джерел

1. Довженок В. Про типи городищ Київської Русі. *Археологія*. 1975. Випуск 16. С. 3-14. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/e89cc6f0-fe0d-465e-bd4f-51ea8d0c6670> (дата звернення: 12.12.2025).
2. Толочко П. Шляхи формування давньоруських міст. *Археологія*. 1998. № 1. С. 7-15.
3. Винокур І., Горішній П. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства, 1994. 363 с.
4. Баженов О. Давньоруське Глибівське городище IX-IX ст. в системі оборонних споруд Середнього Подністров'я. *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих учених: Київ 22-24 квітня 1997 р. Наукові*

матеріали. Ред. кол. : Ф. Андрощук, Ю. Малєєв: Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1997. С. 212-215.

5. Баженов О. Давньоруські городища Середнього Подністров'я IX – початку XIII ст. *7 природних чудес України*, 8 грудня 2006. URL: <https://www.npptovtry.org.ua/davnoruski-gorodyshha-serednogo-podnistrov-ya-ih-rochatku-hiii-st/> (дата звернення: 10.12.2025).

6. Баженов О. *Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 310 с.

7. Маярчак С. *Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2006. 96 с.

8. Маярчак С. *Городища IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (загальна характеристика). Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка. Книга 1*. Львів : Камула, 2009. С. 284-290.

9. Маярчак С. *Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень)*. 07.00.04. – археологія. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Національна академія наук України, Інститут археології. Київ, 2012. 391 с.

10. Кучера М. «Траянові вали» Середнього Подністров'я. *Археологія*. 1992. № 4. С. 43-55.

11. Кучера М. *Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ : Інститут археології НАН України, 1999. 252 с.

12. Возний І. *Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X – XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Випуск 9. Львів, 2005. С. 297-323.

13. Возний І. Типологія житлових споруд Х–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2010. Випуск 14. С. 151–171.
14. Возний І. Зброя XII – першої половини XIII ст. ударно-рубаючої та ударно-дроблячої дії з теренів північної Буковини. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018. Збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (Київ, 12–14 червня 2018 р.)*. Упорядник : Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 37–50. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10626?show=full> (дата звернення: 10.12.2025).
15. Готун І. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я Х–XIII ст. *Vita Antiqua*. 1999. № 2. С. 206–212.
16. Готун І. Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2007. Випуск 11. С. 250–255.
17. Звіздецький Б. *Городища IX– XIII ст. на території літописних древлян*. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 176 с.
18. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. (2017). Нові знахідки з давньоруського городища першої половини XIII ст. в Чорнівці (роботи 2017 р.). *Матеріали наукової конференції. XV Несторівські студії «Новітні дослідження джерел з середньовічної історії України (XI–XIV ст.)»*. Київ, 2017. С.1–5. URL: https://www.researchgate.net/publication/337276023_Novi_znahidki_z_davnoruskogo_gorodisa_perso_i_polovini_XIII_st_v_Cornivci_roboti_2017_r_Materiali_naukovoi_konferencii_HV_Nestorivski_studii_Novitni_doslidzenna_dzere (дата звернення: 10.12.2025).

19. Старенький І., Левінзон Є. Розвідки на Середньому Дністрі 2009-2019 рр. *Археологія і давня історія України*. 2020. Випуск 4 (37). С. 217-225. DOI: <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.04.17>
20. Старенький І., Левінзон Є. Розвідка в околицях сіл Баговиця та Бакота. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ : Інститут археології НАН України, 2019. С. 286-288.
21. Нечитайло П., Рідуш Б. Скельно-печерні пам'ятки Дністровського каньйону. *Археологія України за роки незалежності*. Ред.: Я. Гершкович, Д. Гречко. Київ : Інститут археології НАН України, 2022. Житомир : ФОП О. О. Євенок, 2022. С. 378-387.
22. Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І., Болтанюк П., Горбняк Т. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2018. Випуск 22. С. 256-277. DOI <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-256-277>
23. Семенчук С. Давньоруські поховальні звичаї лівобережжя Середнього Подністров'я. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Випуск 54. Том 2. С. 88-95. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-2-13>
24. Бондарець О. Специфіка вивчення давньоруських городищ. *Наукові записки НаУКМА. Том 49. Теорія та історія культури*. 2006. С. 76-86. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ac52b75b-4866-417d-a4f6-ccada4850fb1/content> (дата звернення: 10.12.2025).
25. Приходнюк О. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.). *Археологія*, 1977. Випуск 22. С. 99-106.